

ÉRTÉKEK ÉS VÁLASZTÁSOK

ÉRTÉKALAPÚ VÁLASZTÓI MAGATARTÁS MAGYARORSZÁGON

A POLITIKA VILÁGA ÉRTÉKEK ÉS ÉRDEKEK mentén szerveződik. A választói magatartás kutatása – bármilyen csapongóvá, az egyes részproblémákat keresztül-kasul átjáróvá vált is az elmúlt évtizedekben – végső soron mégiscsak abból indul ki, hogy valamilyen közösséget; érték- és/vagy érdekközösséget tételez fel a pártok és szavazóik között. A kommunista diktatúra összeomlása után, a politikai átmenet kutatásában erre az utóbbi szempontra, a pártok és a sajátos érdekekkel bíró társadalmi csoportok közötti kapcsolatra esett a hangsúly. A kilencvenes évek magyarországi kutatásait leginkább jellemző szemlélet a társadalmi és a politikai átmenet sikerének dinamikus egységéből indult ki. Ha a villámgyorsan kialakuló új magyar pártrendszer képes lefedni a társadalmi tagoltságot, és képes megjeleníteni a rendszerváltás nyerteseivel szemben jókora többségben lévő vesztesek politikai képviseletét, akkor fontos stabilizátor lehet az átalakulás kaotikus folyamatában. A demokratikus konszolidáció fő kérdése így az lehet; létre jön-e a társadalom valódi érdektagságának megfelelő pártrendszer Magyarországon?¹

Első ránézésre úgy tűnik, hogy nemleges választ kell adnunk erre a kérdésre. A hazai kutatók – elsősorban a kilencvenes évek közepére jellemző – többségi véleménye szerint „a pártok szavazótáborai nem tagozódnak nagy választóvonalak szerint” (*Andorka 1996*), a pártrendszer társadalmi beágyazottsága alacsony (*Gazsó & Stumpf 1995*), a „vesztesek és a nyertesek ellentétét maga alá gyűri” (*G. Márkus 1997*), nem kapcsolódik a társadalom valódi törésvonalaihoz, egyszóval lebeg a társadalom felett (*Ágh 1993*). Ebben a tanulmányban az értékalapú szavazói magatartás hazai folyamatait vizsgálom. Arra a kérdésre keresek választ, hogy hogyan alakult a pártok és a választók kapcsolata az értékválasztások dimenziójában. Előbb vázlatosan összefoglalom, és a nemzetközi elméleti irodalom alapján értelmezem a magyar választói magatartásban a kilencvenes években megfigyelhető fő tendenciákat. Ezt követően közvéleménykutatási adatok felhasználásával igyekszem feltárni az értékválasztások pártpreferenciákra gyakorolt hatását.

¹ E megközelítés részletes kritikáját lásd: *Karácsony 1999*.

Törésvonalak és értékorientációk: hazai és nemzetközi tapasztalatok

Kezdjük az elemzést mindjárt azzal a kérdéssel, hogy az empirikus tapasztalatok alátámasztják-e a „lebegő pártrendszer” tézisének. Ha a tézis igaz, akkor azt kell látnunk, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők Magyarországon gyengébben magyarázzák a pártválasztást, mint a mintaként kezelt nyugat-európai demokráciákban. Egy, a kilencvenes évek elejéről származó nemzetközi összehasonlításból azonban az derül ki, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők hatása a pártválasztásra Magyarországon semmivel sem kisebb, sőt több esetben még nagyobb is, mint Nyugat-Európában általában (*Tóka 1992*). A múlt évtized közepéig az életkor, a vallásosság, a lakóhely és az iskolázottság is meglehetősen erős összefüggést mutatott a pártválasztással. Az azonban kétségtelen, hogy míg Nyugat-Európában az osztályhelyzet az egyik legerősebb indikátora a pártválasztásnak, addig ez nálunk csak átmenetileg, az 1994-es választások alkalmával játszott meghatározó szerepet. És bár – mint később látni fogjuk – több más társadalmi-demográfiai jellemző hatása is csökkent valamelyest 1998-ra, ez a tendencia nagy általánosságban a nyugat-európai klasszikus demokráciákban is megfigyelhető volt az elmúlt évtizedekben.

Ilyen szempontból tehát megkérdőjelezhető a pártrendszer társadalmi inadekvát-ságának tétele. Fejtörést inkább az okozhat, hogy a pártválasztás és a társadalmi háttér közötti magas korreláció a pártpreferenciák instabilitásával jár együtt. Kétségtelen, hogy Magyarországon nem csak a nyugat-európai országokhoz, de a többi kelet-közép európai új demokráciához képest is nagyobb arányú volt a szavazók pártpreferenciájának változékonysága. Erre utalnak a választási eredmények alapján készített mutatók (*Hirata 2000; Tóka 1998*), de ez derül ki azokból az elemzésekből, amelyek egyéni szinten vizsgálják a szavazók pártpreferenciájának változását.²

Hogyan oldható fel az az ellentét, amely a pártválasztásra gyakorolt erős csoport-hatás és a szavazatok nagyfokú változékonysága között feszül? Az egyik legfontosabb, és elméletileg is releváns magyarázat szerint csak azok a társadalmi különbségek válhatnak a pártrendszer tartós meghatározóivá, amelyekhez erős, politikai érték-választásokkal átszőtt csoportidentitások is kötődnek.³ Ennek kifejtéséhez azonban egy kis kitérőt kell tennünk a klasszikus nyugat-európai pártrendszerek történetében.

2 Ez utóbbira jó példa az a *Magyar Háztartás Panel*-vizsgálat adatain végzett elemzés, amely szerint 1992 és 1995 között a válaszadóknak mindössze 4%-a választotta volna mind a négy kérdezéskor ugyanazt a pártot egy esetleges parlamenti választás során, és csupán 16%-uk szavazott 1990-ben és 1994-ben ugyanarra a pártra (*Fábián 1996*).

3 Van azonban egy másik, „prózaibb” összetevője is ennek a jelenségnek. Több új demokráciákban megfigyelhető, hogy a szavazatok változékonyságát nagy részben „blokkon belül” a változékonyságból származik. Magyarán szólva a választók ugyan vándorolnak a pártok között, de már kevesebben vannak olyanok, akik a jobboldali és baloldali pártok közötti választóvonalat is átlépik az egymást követő választások során. A dél-európai demokráciák korábbi tapasztalatai alapján feltételezhetjük, hogy 1994-ben nálunk is megtörtént az a „kritikai választás”, amikor a szavazatok nagy arányú átáramlása volt tapasztalható a jobboldalról a baloldalra. Az MSZP-nek ez után sikerült stabilizálnia a szavazói tábort, és az 1998-as – a kilencvenes évek második felében az egész térségben a legnagyobb – változékonysági mutató már javarészt a jobboldali blokkon belüli szavazat-árcsoportosulásokból származott (*Hirata 2000*). Ez pedig azt is jelenti, hogy a pártválasztás és a választók társadalmi háttérének közötti kapcsolat nem feltétlenül pártokra, hanem politikai blokkokra vonatkozik.

Ebből ugyanis jól látható, hogy nem minden társadalmi megosztottságból alakul a választói magatartást hosszú távon meghatározó törésvonal: a társadalmi megosztottságok és érdekellentétek csupán szükséges, de nem elégséges feltételei ennek. A Lipset–Rokkan szerzőpáros híres tanulmányában a pártokat olyan politikai aktorként írja le, amelyek a társadalmi konfliktusokat politikai megosztottsággá alakítják át (*Lipset & Rokkan 1967*). A törésvonalak (cleavage) akkor válhatnak hosszú távon a pártrendszer meghatározóivá, ha a pártoknak sikerül az egyszerű társadalmi különbségeket politikailag releváns kollektív identitásokká formálniuk. Ez két dolgot jelent. Egyrészt a pártok rendelkeznek bizonyos fokú autonómiával a politikai tagoltság alakításában. A társadalom szociológia tagoltsága (demográfiai csoportok, rétegződés) nem jelent eleve politikailag releváns tagolódást: az csak a politikai aktorok tevékenysége nyomán jön létre (*Körösi 1996*). Arra az egyik eszköz az lehet, hogy a pártok igyekeznek a különböző társadalmi csoportok köré olyan szervezeti hálót kialakítani, amely folyamatosan életben tartja a csoporthoz való tartozás érzését, és egyúttal el is zárja a szavazókat másféle politikai és a kulturális hatások elől (*Enyedi 1993*). Az osztálykülönbségek például azért válhattak a nyugat-európai pártrendszerek egyik legfontosabb törésvonalává, mert a szakszervezetek a baloldali pártok mellé sorakoztatták fel a munkás szavazókat. A vallási különbségek is elsősorban az egyházak, és az egyházakhoz közel álló civil szervezetek politikai mobilizációs tevékenysége révén válhattak a legtöbb európai demokrácia egyik alapvető törésvonalává.

Ehhez a jelenséghez kötődik a tartós politikai törésvonalak kialakulásának másik feltétele: csak azok a társadalmi jellemzők válhatnak ilyenek, amelyek megfelelő stabilitással és zárttsággal rendelkeznek, s így alkalmasak arra, hogy a pártok szervezeti behálózása révén politikailag egységes csoportokká váljanak – mint például a felekezeti tagság, a nemzetiség, a lakhely, vagy az osztályhelyzet (*Bartolini & Mair 1990*).

A törésvonal-teória harmadik összetevője a társadalmi különbségekbe ágyazódó értékorientációk dimenziója. Bár Lipset-ék is hajlanak arra, hogy a társadalmi törésvonalakba beleírtsék a csoportérdekek különbözőségét is, ez alatt azonban sokkal többet értenek egyszerű gazdasági előnynél, társadalmi privilégiumoknál. Az osztályok közötti konfliktusok, a vidék-város ellentét, vagy a vallási megosztottságok a közösségi normák feletti kontroll konfliktusai is; két társadalmi csoport szembenállása két eltérő értékorientáció ütközését is jelenti (*Lipset & Rokkan 1967*). Felfogásukban a társadalmi csoportok közötti konfliktusok és a nyomukban járó ideológiai szembenállások kevésbé az egyes csoportok sajátos érdekeiről, nyereségeiről vagy veszteségeiről szólnak, sokkal inkább „morális felfogásokról, a történelem és az emberi sors értelmezéséről” (*U. o.*). Mindezekből – legalábbis számomra – az következik, hogy csak azok a társadalmi különbségek válhatnak a pártrendszer törésvonaláivá, amelyekhez értékorientációs minták is kötődnek, illetve megfordítva: csak azok az értékorientációk határozhatják meg hosszú távon a pártválasztást, amelyeknek van valamilyen „léthezkötöttségük”, amelyek nem függetlenek a társadalmi érdekviszonyoktól.

Kanyarodjunk most vissza a hazai folyamatokhoz. Magyarországon a pártválasztással legszorosabban összefüggő társadalmi jellemzők egy jelentős részénél egész biztosan hiányzik a tartós politikai artikuláció lehetősége. Vegyük például az életkort,

amely 1990-ben és 1994-ben is az egyik legerősebb indikátora volt a pártválasztásnak. Bár a különböző korcsoportok eltérő értékeket vallhatnak, és adott esetben az érdekeik szembe is kerülhetnek egymással, az életkor mégsem válhat a fent vázolt értelemben politikai törésvonallá. Életkorunk folyamatosan változik, és ezzel együtt személyes értékválasztásaink is átalakulnak, nem is beszélve arról, hogy egy párt szavazótáborának előregedése előbb-utóbb a párt végét fogja jelenteni. De bizonyos értelemben hasonló a helyzet a pártválasztással szintén erős statisztikai összefüggést mutató iskolai végzettséggel is. A különböző végzettségű csoportok pártválasztásában tapasztalható különbségek abból származnak, hogy ezekben a csoportokban általában mások a választói döntés motívumai. A magasabban képzett választók Magyarországon elsősorban az MDF, a MIÉP és leginkább az SZDSZ szavazótáborában felülreprezentáltak (*Hann & Karácsony 2001*). Nyilván kevés okunk van feltételezni, hogy mondjuk az SZDSZ és a MIÉP szavazói hasonlóan gondolkodnak. Sokkal inkább arról van szó, hogy többségben vannak közöttük – többi párt szavazóihoz képest legalábbis – a határozott értékorientációkkal bíró szavazók, és ez elsősorban a markáns politikai ideológiával jellemezhető pártoknak kedvez.

Az értékalapú szavazás (values voting) és az iskolai végzettség közötti összefüggésből messzemenő elméleti következmények származnak. Egyfelől magyarázattal szolgálhat egy sajátos paradoxonra. Bár a nyugat-európai pártrendszereket strukturáló törésvonalak még a múlt század elején jöttek létre, a második világháború után bekövetkezett nagy társadalmi átalakulások mégsem rengték meg a „rég” pártok támogatottságát (*Knutsen & Scarbrough 1995*). Az egész Európára többé-kevésbé jellemző szekularizációs folyamat, az osztálykülönbségek csökkenése, a tömegmédiák általános elterjedése és végül, de talán elsősorban az oktatás expanziója elmosta ugyan a hagyományos társadalmi identitások körvonalait, de ez a „kognitív mobilizációs” folyamat egyben olyan politikai képességekkel vértette fel a választókat, amelyek alapján csoporttudatuk és a pártok segítsége nélkül is képessé váltak politikai értékítéletekre (*Dalton et al 1984*). Empirikus összehasonlító elemzések szerint ami visszaszorulóban van Nyugat-Európában, az a tiszta csoportszavazás: amikor az adott pártot választó társadalmi csoportok nem rendelkeznek közös társadalmi értékkel. Ezzel szemben a másik trend – a tisztán értékalapú szavazás erősödése – nem hoz feltétlenül nagy változást a nyugat-európai politikában (*Knutsen & Scarbrough 1995*). Bár sok helyütt a társadalmi változások elmosták a klasszikus törésvonalak társadalmi alapjait, a fő politikai vitatémák továbbra is ezek mentén fogalmazódnak meg. Sőt, az alternatív értékválasztáson alapuló szavazás sokhelyütt a meglévő törésvonal-struktúrák megerősítésére szolgált, „indokot szolgáltatva a pártok támogatóinak arra, hogy továbbra is ugyanarra a pártra szavazzanak, mint korábban.” (*Franklin 1992*) Azokban az országokban, amelyekben a törésvonalak már korábban vesztek politikai jelentőségükből, a pártok a hagyományos törésvonalaknak megfelelő politikai témák felhasználásával próbálták megszerezni azoknak a szavazatait, akik döntéseiket többé nem csoporttagságuk alapján hozták meg. Ezek szerint tehát nem a törésvonal-elmélet veszíti el a jelentőségét, hanem a modellen belül kerülnek át a hangsúlyok a társadalmi konfliktusok felől az értékválasztások dimenziójára.

Van azonban egy olyan, Nyugat-Európában általánosan elterjedt értékorientációs különbség, amelyik nem illeszkedik a hagyományos társadalmi törésvonalakhoz: a materiális és a posztmateriális értékek között húzódó. Nagy hatású műveiben Inglehart hívta fel a figyelmet arra, hogy a második világháború után született generációkban, a magasan képzett új (alkalmazott értelmiségiekből álló) középosztályba tartozók körében egy új értékrend alakult ki, amelyben a jólét és az egzisztenciális biztonság helyett az önmegvalósításra, politikai részvételre helyeződik a hangsúly. Bár Inglehart a materiális-posztmateriális szembenállást új törésvonalként igyekezett interpretálni, ahol a pártok és szervezetek szintjén a „régí” és az „új” pártok (például a zöldek), valamint az új társadalmi mozgalmak állnak szemben egymással, ideológiai szinten a materiális és a posztmateriális értékek, társadalmi szinten pedig a munkásosztály, a régi-(tulajdonosi) középosztály, illetve a fiatal, magas végzettségű új-középosztály (Inglehart 1990). A posztmateriális értékek azonban kevésbé gyökereznek a társadalmi struktúrában, mint az osztálykonfliktusok vagy a vallásos megosztottságok, hiszen az életkor és a magas iskolai végzettség ehhez túlságosan „nyitott” társadalmi kategória. Ezért más kutatók inkább törésvonal utáni konfliktusként (post-cleavage conflict) írják le ezeket az értékorientációs különbségeket. Az értékalapú szavazás általánossá válása tehát részben egy olyan jelenségnek köszönhető, amelyet már nem tudunk a törésvonal-elméleten belül magyarázni. Továbbra is leírhatónak tűnik azonban egy kiszélesített társadalmi konfliktusmodell segítségével, amelyben két klasszikus, társadalmilag erősen beágyazott törésvonal – az osztálykülönbségeken és a vallási különbségeken alapuló – és egy társadalmilag kevésbé lehorgonyzott értékkonfliktus – a materiális-posztmateriális megosztottság – játssza a meghatározó szerepet.

A kérdés ezek után már csak az, hogy a hazai választói magatartás leírható-e egy ilyen modellel, és mekkora ebben az értékalapú szavazás szerepe? A posztmateriális-materiális értékkonfliktus problémáját elég könnyen rövidre zárhatjuk, hiszen összehasonlító értékutatások szerint Magyarországon igen kevesen jellemezhetők posztmateriális értékrenddel. Ez már csak azért sem lehet meglepő, mert a nyugat-európai értékvizsgálatok is arra hívták fel a figyelmet, hogy a posztmateriális értékek terjedése együtt hullámzik az életszínvonal alakulásával: ez pedig drámai mértékben csökkent a kilencvenes években Magyarországon. Joggal várhatnánk azonban azt, hogy a gazdasági válság okozta társadalmi konfliktusok – mint például a korábban ismeretlen munkanélküliség, vagy a jövedelmi különbségek növekedése – kielemez az osztálykülönbségeket és a gazdasági értékkonfliktusokat a pártok szavazói között.

Ami az osztályszavazást illeti, mint az elsősorban *Róbert Péter (1999b)* elemzéséből kiderült, az osztályhelyzet és a pártválasztás között csak mérsékelt összefüggéseket találhatunk. A demográfiai változókra kontrollált osztályhelyzetet vizsgálva a liberális pártok profilja kifejezetten osztályfelettinek tűnik. Bár a kisgazdapárt esetében tartósan, sőt talán növekvő mértékben mutatható ki a szakképzetlen és a mezőgazdasági munkások támogatása, ám a lakhelyből és az iskolázottságból fakadó társadalmi hátrányok mindvégig jobban jellemezték a kisgazda-szavazókat, mint osztályhelyzetüket.

A legtöbb vitára okot adó kérdés az MSZP támogatása mögött meghúzódó osztályhatás. Bár a baloldali pártok Európa-szerte elsősorban a munkásosztály szavaza-

tára számíthatnak, az MSZP támogatói között egyedül a vezető beosztásukat voltak mindhárom választás alkalmával felülreprezentáltak. 1994-ben azonban a párt szavazótábor a vezetőikon kívül elsősorban a munkásokra, tehát két társadalmilag távol álló csoportra épült (*Gazsó & Stumpf 1995*). A baloldali fordulat, és ezzel együtt a munkásosztály megjelenése a volt utódpártok szavazói között a kilencvenes évek közepén általában érvényes volt a régióban, ezért sokan az osztályszavazás erősödéséért (*Szelényi & Fodor & Hanley 1996*), sőt az ahhoz való visszatérésért (*Mateju & Reháková 1998*) értelmezték a fejleményeket. Magyarországon azonban aligha történt ez, hiszen a munkás szavazók 1998-ban már épp úgy diszpreferálták a szocialistákat, mint 1990-ben, és ezzel együtt általában is csökkent a pártválasztás és az osztályhelyzet közötti összefüggés erőssége.

Hasonló hullámvázis volt tapasztalható a gazdaságpolitikai attitűdök tekintetében. 1990-ben a gazdasági értékválasztások nem nagyon befolyásolták a pártválasztást. Ekkor még a gazdasági jobboldalon találhattuk a választópolgárok csaknem háromnegyedét, pár évvel később azonban rendkívül erőteljes és konzisztens baloldali fordulat következett be a gazdasági értékválasztásokban. Az 1994-es választás alkalmával már a szavazók több mint kétharmada a gazdasági baloldalon helyezkedett el, majd ezek az arányok megmaradtak 1998-ra is. Bár 1994-ben az összes párt közül az MSZP tudta a leginkább szavazatokra váltani a közgondolkodásban bekövetkezett baloldali fordulatot, 1998-ban már éppen annyian szavaztak a gazdasági baloldalról az MSZP-re, mint a Fidesz-re. A gazdasági bal-jobb megosztottságban egyedül az SZDSZ szavazói jelentenek üdítő kivételt: ennek a pártnak a szavazótáborában volt ugyanis egyedül kimutatható a gazdasági kérdésekben jobboldalinak nevezhető választók tartós jelenléte. Ezzel együtt is – az 1994-es választás részleges kivételével – igen csekély volt a gazdasági értékválasztások szerepe a pártválasztásra (*Karácsony & Tóka*).

Az osztálykonfliktusok – az osztályhatások, a gazdasági értékválasztások illetve pártpreferenciák közötti gyenge összefüggésekben tapasztalható – politikai súlytalanságának egyik közvetlen oka minden bizonnyal a hazai szakszervezeti mozgalom gyengeségével magyarázható. Bár arról keveset tudunk, hogy mekkora a hazai szakszervezetek létszáma – egy 1994-es közvéleménykutatás adatai szerint a választók 23, egy 1998-as szerint 11 százaléka tagja valamelyik szakszervezetnek (*Karácsony 2000*) –, azt viszont biztosan tudhatjuk, hogy a szakszervezetek Magyarországon tartósan a politikai intézmények iránti bizalmi lista sereghajtói voltak az elmúlt évtizedekben (*Hann & Karácsony 2001*).

Van azonban egy mélyebb magyarázat is. Egy, elsősorban *Körösényi András (1992, 1996, 1997)* nevéhez köthető érvelés szerint a poszt szocialista politikai tagoltság meghatározóit azok között a társadalmi konfliktusok között kell keresnünk, amelyek egyrészt a prekommunista korszakból a kommunista évtizedek homogenizációs társadalompolitikája ellenére is továbbélhettek, illetve azok között, amelyeket maga a kommunista rendszer generált. Tekintettel arra, hogy a kommunista rendszer a társadalom klasszikus értelemben vett osztálytagoltságát gyakorlatilag felszámolta, elsősorban a társadalom szubkulturális tagoltsága válhat a pártok közötti verseny társadalmi alapjává. Körösényi két erősebb, és egy gyengébb törésvonal megléte mellett érvelt: a vallásos-

szekuláris ellentét és a kommunista diktatúra nómenklatúra-osztályát a társadalom többi csoportjától elválasztó konfliktus jelenti a kételetetősebb, a vidék-város ellentét a gyengébb törésvonalat (*Körösi 1996*). Vegyük most ezeket sorra.

A vallásos-szekuláris törésvonal intézményi hátterét elsősorban a történelmi egyházak jelentik, amelyek szervezeti kontinuitása a diktatúra évtizedei alatt is fennmaradt – még ha ezért olykor kétes értékű gesztusokkal is kellett fizetniük. A történelmi egyházak, elsősorban a katolikus egyház – bár a rendszerváltás politikai küzdelmeitől távol tartotta magát – a szabad választások alkalmával már nem felejtette el megfogalmazni javaslatait hívei felé. Szintén a történelmi folytonosságot jelenti a KDNP újjáalakulása, amely a második világháború után a térség egyik legsikeresebb felekezeti pártja volt. A párt újjászervezésével párhuzamosan megindult a keresztény-katolikus politika megszervezése is, egyház-közeli civilszervezetek sokaságának létrehozásával (*Enyedi 1995*).

Az 1990-es és az 1994-es választások során az életkor után a – templomba-járás gyakoriságával mért⁴ – vallásosság volt a legerősebb indikátora a pártválasztásnak. 1990-ben a rendszeres templomba járók igen erősen felülreprezentáltak voltak a KDNP táborában, és – kisebb mértékben – az FKGP szavazói között is. 1994-ben is a vallásosság maradt a KDNP szavazóinak legmarkánsabb jellemzője. Bár némileg csökkent a Kiszgazdapárt, és növekedett a Fidesz és az SZDSZ támogatottsága a vallásosabb szavazók között, a vallásosság és a pártválasztás közötti kapcsolat erőssége végül is azért nem csökkent, mert az

MSZP-szavazatonövekményének és az MDF-szavazatok csökkenésének nagysága negatív összefüggést mutatott a vallásossággal: mindkettő durván kétszer akkora volt a templomba soha nem járók, mint a hetente templomba járók között. 1994 és 1998 között azonban jelentősen csökkent ez a hatás. Bár a KDNP és az MDF rossz szereplését a Fidesz, kisebb részben pedig a Kiszgazdapárt szavazóinak növekvő vallásossága részben kompenzálta, az MSZP támogatottsága nem csökkent olyan mértékben ebben a csoportban, hogy a vallás és a pártválasztás közötti erőteljes kapcsolat a harmadik választás után is érvényes maradjon (*Karácsony & Tóka*).⁵

Az értékválasztások dimenziójában a vallási kérdések 1990-ben sokkal inkább határozták meg a pártválasztást, mint a gazdasági attitűdök, és ez így maradt – ha kisebb mértékben is – 1994-ben is. Négy évvel később azonban a vallási értékválasztások – a gazdaságihoz hasonlóan – e téren már sokkal kevésbé voltak meghatározóak. A vallással és az egyházakkal kapcsolatos értékek szerepét a nacionalista-kozmpolitá

4 A vallásosság, mint csoporttagság vizsgálatához Magyarországon általában a templomba járás gyakoriságát szokták használni. Ez nem igazán következetes eljárás, hiszen a felekezethez való tartozás az igazi csoporttagság: templomba járás tulajdonképpen közelebb áll egy attitűd-kérdéshez, mint egy „kemény” változóhoz. Nem véletlen az, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban a templomba járást a vallási attitűdök mérésére használják.

5 A vallásosság és a pártválasztás közötti összefüggés csökkenésének egyik közvetlen oka kétségtelenül a KDNP széthullása volt. Az igazi okok azonban talán mélyebbek ennél. Egyrészt tulajdonképpen folyamatos volt a vallásos-nem vallásos választók kiegyenlítődése a különböző pártok szavazótáborában, ha leszámítjuk az 1994-es „kritikus választást” amikor nagyon nagy volt a blokkok közötti választási változékonyság. Másrészt kérdés, hogy mennyire tekinthetjük a vallásosságot valódi politikai törésvonalnak. A KDNP-n belüli belső harcok például aligha szólnak arról, hogy sikerült a keresztény-katolikus szubkultúra új identitását a poszt-szocialista viszonyok között megszilárdítani

értékválasztások vették át (*Karácsony 2000*): tehát egy olyan értékkonfliktus, amely tisztán értékalapú választói döntéseket feltételez, és nem illeszthető be a törésvonal elméletbe. A vallással kapcsolatos értékválasztások önálló – tehát a csoportthatástól független – jelentőségét ugyanakkor néhány empirikus elemzés is megkérdőjelezte (*Tóka 1992; Karácsony 2000*): a vallási értékek alapján történő alternatív értékválasztás elsősorban az MDF szavazóira volt jellemző, a Kiszgazdapárt és kereszténydemokraták esetében inkább tisztán csoportalapú szavazásról lehetett szó.⁶

A lakóhely szintén tartós – bár időben előbb csökkenő, majd kissé újra növekedő – hatást gyakorolt a párválasztásra. A vidék-város ellentét kapcsán azonban még megalapozottabb kételyeink lehetnek az alternatív értékválasztásokkal kapcsolatban. A kiszgazdapárt tartós – bár időben némileg csökkenő – felülreprezentáltsága a vidéki lakosság körében tipikus csoportszavazatnak tűnik: ismerve a párt inkoherens ideológiáját és a kiszgazda szavazók alacsony iskolázottsági mutatóit, úgy tűnik, a vidék-város ellentétéhez nem kötődnek alternatív értékorientációk. E mellett szól az a korábbi elemzés is, amelyben választói magatartástípusok felállítására törekedtem, és ahol az FKGP volt a legerősebben felülreprezentált a csoportalapú választói típusban (*Karácsony 2000*).

Tulajdonképpen egyetlen társadalmi jellemzőt találunk, amelynek a pártválasztásra gyakorolt hatása nem csökkent, sőt 1990 óta folyamatosan növekedett. Mindhárom választás alkalmával azok, akik úgy nyilatkoztak, hogy 1989 előtt tagjai voltak az MSZMP-nek, durván hatszor akkora valószínűséggel szavaztak a szocialista párt-ra, mint azt véletlenszerűen várhatnánk. Ez azt jelenti, hogy 1990-ben az egykori MSZMP tagok 21, 1994-ben 66, 1998-ban pedig 72 százaléka az MSZP-re szavazott.⁷ Tehát az egykori párttagság az egyedüli olyan társadalmi jellemző, amely nem vesztett jelentőségéből az elmúlt évek során (*Karácsony & Tóka*).

A pusztán számokon kívül milyen érvek szólhatnak a mellett, hogy a volt MSZMP-tagság egy politikai törésvonal indikátora lehet? Körösiényi érvelése szerint a kommunista évtizedek alatt a gazdasági osztálytagoltságot „a politikai-adminisztratív pozíciókra épülő társadalmi struktúra” váltotta fel. A pártfunkcionáriusokból és a nomenklatúra tagjaiból álló politikai eredetű *nomenklatúra-osztály* uralmának legfőbb intézményi eszköze a kommunista párt volt, amely a nomenklatúra mellett magába foglalta a támogatók és kedvezményezettek egy szélesebb körét, összességében a társadalom ötödét-hatodát” (*Körösiényi 1996 – kiemelés az eredetiben*). A nomenklatúrához tartozás a rendszerváltás után a politikai tagolódás egyik legfontosabb meghatározójává vált, részese lett a pártpolitikának és a politikai diskurzusnak.

A választók szintjén több elemzés is felhívta a figyelmet arra, hogy a volt párttagok inkább kötődnek pártokhoz a demokratikus viszonyok között is (*Rose & Mishler*

6 Ebbe az irányba mutat a választók felekezeti és a civil szervezeti involváltsága közötti összefüggés is. Kétségtelen, hogy a vallásos választók az átlagot meghaladó arányban vesznek részt önkéntes társadalmi szervezetek életében, ám úgy tűnik, ezek a szervezetek nem nyújtanak politikai útmutatást tagjaiknak. Az 1994-es adatok szerint a rendszeres templomba járók az átlagnál kisebb mértékben nyilatkoztak úgy, hogy gyakran beszélgetnek politikáról a szervezetben, 1998-ban pedig az átlagnak megfelelő arányban mondták azt, hogy kaptak a szervezettől valamilyen tájékoztatást a választással kapcsolatban (*Karácsony 2000*).

7 A többiek egy jelentős része pedig a parlamentből ezúttal is kinnmaradó Munkáspártra.

1998), és sokkal nagyobb arányban involváltak politikailag is releváns társadalmi szervezetekben (Karácsony 2000). Véleményem szerint ez ellentmond annak az elképzelésnek, amely az egykori párttagoknak pártválasztását egyszerűen az *ancien régime*-ben megszerzett privilegizált helyzetük fenntartására való, haszonelvű törekvés-ként értelmezi (Róbert 1997). Itt minden bizonnyal az egyetlen olyan hosszan tartó, és a következő nemzedékekre is átörökített direkt politikai szocializációs hatásról van szó, amellyel a magyar társadalom a kommunista évtizedek alatt találkozhatott. Kérdés azonban, hogy helyes-e törésvonalról, vagy politikai szubkultúráról beszélni egy olyan csoport esetében, amely elsősorban nem is a rá jellemző politikai szocializáció tartalmában, mint inkább magának a politikai szocializációnak a meglétében különbözik a többségi társadalomtól.

Ezt a problémát most féltetve azonban megfogalmazhatunk néhány megállapítást a pártválasztás konfliktusos modelljének hazai alkalmazhatóságával, és ezen belül az értékalapú szavazás szerepével kapcsolatban. A nemzetközi összehasonlító elemzések általában abból a feltevésből indulnak ki, hogy a tisztán értékalapú választás inkább a gazdaságilag fejlettebb országokban válhat általánossá; a kevésbé fejlett országokban viszont a csoportalapú szavazás a jellemző. Relatív értelemben ez így is van, abszolút értelemben azonban nem. A pártválasztás konfliktusos modellje ugyanis általában sokkal kevésbé magyarázza a kevésbé fejlett – és fiatalabb pártrendszerrel bíró – országokban a pártválasztást, mint a fejlettebb országokban. A csoporthatások viszont sokkal erősebbek az értékválasztásoknál a modellen belül. A gazdaságilag fejlettebb országokban pedig elsősorban a társadalom polarizáltsága, a választók szervezeti behálózottsága befolyásolja a pártválasztás konfliktusos modelljének magyarázó erejét (Knutsen & Scarbrough 1995).

Mindez nagy valószínűséggel azzal magyarázható, hogy a klasszikus nyugat-európai demokráciákban a pártválasztást a szavazók jelentős részénél megelőzte a pártidentitás kialakulása, hiszen a tömegpártok már a választójog kiterjesztése előtt megszerveződtek. A különböző társadalmi megosztottságok mentén a szavazók további csoportjai is viszonylag könnyen megtalálhatták pártjaikat. A primer közösségekből kiszakított választók új társadalmi orientációjának kialakításában a pártok fontos szerepet játszhattak, társadalmi szervezeteik segíthették a társadalmi átalakulásban helyüket kereső csoportok társadalmi integrációját.

A tömegkommunikáció, az individualizáció és a szekularizáció korában, a fejlett világban mindenhol rendkívül korlátozottak a pártok lehetőségei ateinketben, hogy közvetlenül, saját szervezeteiken keresztül hálózák be a szavazókat. Így lehetett ez a demokratizáció második hullámába eső dél-európai, és a harmadik hullámba tartozó kelet-közép-európai országok esetében is.

„Magyarország nagyon is messze van a 19. századi Nyugat-Európa viszonyaitól, talán még messzebb is, mint a mai Nyugat-Európa⁸.” (Enyedi 1998) A kommunista diktatúra homogenizációs társadalompolitikája többé-kevésbé szétzúzta a magyar

8 Összehasonlító vizsgálatok éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a magyar társadalom értékrendje a nyugat-európai országok átlagánál individuálisabb, és egyre inkább a homogén tévéközpontú szabadidő-struktúra felé fejlődik. Lásd pl: Falussy & Vukovich 1996.

társadalom szociokulturális tagoltságát, és felszámolta a társadalmi konfliktusok politikai artikulációjának intézményeit.⁹ Midőn a választók elérhetővé váltak a pártok számára, addigra már a magyar társadalom régen túljutott azon a fázison, amikor a pártok a csoportkonfliktusok mentén tudták volna mobilizálni és szervezetileg behálózni a szavazókat (*Körösényi 1998*). A pártoknak tehát eleve kevés esélyük volt, hogy a társadalom „repedéseibe” belekapaszkodva, azokat politikai törésvonalakká mélyítve a társadalmi konfliktusok mentén stabilizálják helyzetüket.

Mi azonban a helyzet a tisztán értékalapú választói magatartással? A pártok szintjén vizsgálva a kérdés: a magyar pártok beszédmódjának ideologikus voltában nincs vita a hazai kutatók között. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy a pártok világos és koherens eszmeiséggel rendelkezzenek. Bár az első parlamenti ciklust erősen kulturális politizálás jellemezte, a pártrendszer viszonylagos stabilitásához a pártok képlékeny identitásánál, önmagukról kialakított képénél sokkal erősebben járultak hozzá az egymásról kialakított ellenségeképek (*Schlett 1995*). 1994 után az ideologikus viták heve csökkenni látszott. Az MSZP kormányra kerülésével az inkohérens ideológiákat a modernizáció programjának koherens ideológiapótléka és a politikai kompetencia hangsúlyozása váltotta fel (*Bozóki 1996*). Mindezek ellenére a pártok, különösen egymáshoz való viszonyuk egyértelműsítésére és egymás megkülönböztetésére, továbbra is alapvetően ideologikus eszközöket használnak. „A pártok közötti szövetségeket és konfliktusokat, a kizárásokat, befogadásokat és a koalíciós játéktér korlátozásait még mindig ideológiai terminusokkal igazolják” (*Enyedi 1998*). Ebben egyre nagyobb szerepet kapott a baloldal-jobboldal séma hangsúlyozása, amely az első parlamenti ciklusban főleg kulturális – és nem gazdasági – jelentéstartalmat kapott (*Körösényi 1993*), majd később az alternatív értékválasztásoktól elszakadva elsősorban a pártok egymáshoz való viszonyát kifejező kóddá vált.

Ezek a jelenségek tükröződnek a választói viselkedésben is. A bal-jobb skálán való önbesorolás volt az egyetlen attitűdkérdés, ami időben növekvő összefüggést mutatott a pártválasztással (*Karácsony & Tóka*). Másrészt, a politikai ellenségeképek hangsúlyozásával is összefügghet, hogy a pártkötődések kikristályosodásában Magyarországon – de más térségbeli országban is – a negatív identifikáció, egyes pártok elutasítása a jellemző folyamat (*Rose & Mishler 1998*). Harmadrészt a pártpolitikai versengés hazai sajátosságának hatása tükröződhet abban, hogy a választók fejében viszonylag gyengén kapcsolódnak össze a pártok és a különböző politikai témák (*Róbert 1999a*).

Bármilyen sok társadalmi konfliktussal jár tehát a poszt szocialista átalakulás, ezek sokszor nem váltak politikaiivá. Noha a társadalmi és gazdasági átalakulás miatt egy sor kérdés egyszerre vált politikai témává; mind 1994-ben, mind 1998-ban a munkanélküliség, a gazdaság általános válsága, az általános elszegényedés és a korrupció voltak azok a problémák, amiket a választók a legsúlyosabbnak ítélték (*Karácsony 2000*). Ez azonban azt is jelenti, hogy ezekben a kérdésekben nem a lehetséges alternatív politikai értékválasztások, hanem a probléma megoldhatóságának egyik vagy

9 Hankiss Elemér több nagy figyelmet keltett írása mutatott rá arra, hogy a szocialista berendezkedés évtizedei alatt a magyar társadalom felemás, negatív modernizációja, üres individualizációja zajlott le. Lásd: *Hankiss 1983, 1989; Hankiss et al 1982*.

másik politikai párttal való összekapcsolása jelenti a választói döntés alapját. Így a valódi értékválasztáson alapuló pártválasztást, és ezzel együtt a pártok szavazóinak erőteljesebb elkülönülését ezen értékválasztások mentén, a választók által kevésbé fontosnak értékelt kérdések kapcsán várhatunk: a pártok közötti versengés szempontjából éppen azok a kérdések válnak relevánssá, amelyek a választók nagy része számára irrelevánsak. Éppen azért érhető az a látszólag paradoxonnak tűnő jelenség, hogy Kelet-Közép Európában nem a csoportszavazás vagy a társadalmi törésvonalak stabilizálják a pártpreferenciákat, hanem éppen a tisztán értékalapú választói magatartás (*Tóka 1998*). Hiszen az egyes választók értékorientációi feltehetően sokkal stabilabbak, mint a gazdasági eredményektől, a pártok korrupciós botrányaitól függő közhangulat. Azok a választók, akik ezek ellenére is értékválasztásaikra alapozzák pártválasztásaikat, feltehetően tovább tartanak ki választott pártjuk mellett.

Perspektívák

Gyakran hallhatunk érveket a mellett, hogy egy ország demokratikus rendszerének stabilitása a politikai szereplők kompromisszumkészségén, a demokrácia íratlan játékszabályainak betartásán, a konszenzusorientált politika sikerén áll vagy bukik. A klasszikus nyugat-európai demokráciák története nem feltétlenül támasztja alá ezt az érvelést, hiszen ezekben az országokban a mély történelmi gyökerekkel bíró társadalmi konfliktusokba való bezárkózás (conflict encapsulation) volt a pártok elsődleges stratégiája. Éppen a fragmentált társadalmi csoportok közötti „szakadékok” áthidalása készítette a politikai eliteket a kompromisszumok meghozatalára (*Bartolini & Mair 1990*).

A kilencvenes évek Magyarországon – de talán máshol is Kelet-Közép Európában – épp fordított volt a helyzet. A kommunista diktatúra összeomlása után szociokulturális gyökereiben rendkívül erősen tagolt elitcsoportok alkudoztak a politikai átmenetről (*Bozóki & Karácsony 2000*), a politikai és kulturális gyökereitől javarészt megfosztott, politikailag többségében homogén magyar társadalomra hivatkozva. A politikai rendszerváltás véghezvitele után azonban a politikai elitek közötti kulturális különbségek végleg „kikerültek a palackból”. A politikai konszenzusok hordozóivá a politikai intézmények váltak: a politikai elitek stratégiáját pedig egyre inkább a konfrontáció jellemezte.

Így lehet az, hogy bár a magyar politikai rendszer – különösen alkotmányjogi értelemben – sokkal közelebb áll a demokrácia konszenzusos modelljéhez, ám a politikai elitek közötti erőteljes szembenállás „kilóg a sorból” (*Körösiényi 1998*). „Az elitstratégiák elsősorban azért nem kooperatívák és konszenzusorientáltak, mert a többpártrendszer és a tömegdemokrácia kialakításának korszakában a politikai elitek, a pártelitek »feladata« nem az elkülönült, szervezett és egymással ellenséges szubkulturák, politikai táborok összebékítése, hanem éppen ellenkezőleg: e táborok megteremtése volt.” (*U. o.*)

A pártoknak ez a törekvése azonban csak korlátozott mértékben lehetett sikeres. Ahogyan a fő társadalmi konfliktusok sem kerültek „fel” politikai szintre, úgy a pár-

tok kulturális szembenállása sem szivárgott „le” a választók szintjére. A társadalmi konfliktusok mentén történő politikai mobilizáció azért nem lehetett sikeres, mert a magyar társadalom a pártrendszer kialakulásakor már túljutott a kognitív mobilizáció, a „politikai felnőttség” válás folyamatán: amelynek éppen a konfliktuskerülő politikai szocializáció volt legfontosabb jellemzője (Szabó 1990).

A politikai táborok ugyan kialakulóban vannak, de nem az alternatív értékorientációk mentén. A választók berzenkedése a kulturális szembenállásoktól, vonzódásuk a politikai „szakértelemhez”, a politikai kompetenciát tette a pártverseny legfontosabb dimenziójává, és azt a két pártot tette a pártrendszer legerősebb szereplőivé, amelyek értékválasztásaikban leginkább képlékenyek voltak. Az MSZP után, úgy látszik, a Fidesz-MPP is képes stabilizálni helyzetét a választási győzelmet követően. Sőt, a Fidesz vezette kormányzat mindkét elődjénél többet tesz azért, hogy a konszenzuális politikai intézmények rovására is növelje politikai mozgásterét (Körösi 2001), és leverje saját társadalmi cölöpeit. A politikai kompetencia dimenziójában már aligha várható sokkal kielezettebb verseny. Ám ha az Orbán-kormány látványos erőfeszítései sikeresek lesznek, és képes lesz növelni társadalmi beágyazottságát, akkor a társadalmi konfliktusok szerepe feltehetően újra növekedni fog. Lehet, hogy még csak most következik az értékalapú szavazás ideje Magyarországon?

KARÁCSONY GERGELY

IRODALOM

- ÁGH ATTILA (1993) The “Comparative Revolution” and the Transition in Central and Eastern Europe. *Journal of Theoretical Politics*, No. 5.
- ANDORKA RUDOLF (1996) A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, Nyár.
- BARTOLINI, STEFANO & PETER MAIR (1990) *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BOZÓKI ANDRÁS (1996) Modernizációs ideológia és materiális politika: szocialisták a szocializmus után. *Századvég*, Tél.
- BOZÓKI ANDRÁS & KARÁCSONY GERGELY (2000) Életút és politika – a kerekasztaltárgyalások résztvevői. In: BOZÓKI A. (ed) *Alkotmányos forradalom*. Budapest, Új Mandátum.
- DALTON, RUSSELL J. & SCOTT C. FLANAGAN & PAUL ALLEN BECK (eds) (1984) *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Relignment or Dealignment?* Princeton, Princeton University Press.
- ENYEDI ZSOLT (1993) Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, No. 4.
- ENYEDI ZSOLT (1995) A katolikus-keresztény szubkultúra fejlődése. *Politikatudományi Szemle*, No. 4.
- ENYEDI ZSOLT (1998) Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, No. 3.
- FÁBIÁN ZOLTÁN (1996) Szavazói táborok és szavazói hűség. *Századvég*, Nyár.
- FALUSSY BÉLA & VUKOVICH GYÖRGY (1996) Az idő mérlegén (1963–1993). In: ANDORKA (et al) (eds) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, Társ. Kiadó.
- FRANKLIN, MARK N. (1992) The Decline of Cleavage Politics. In: M. N. FRANKLIN (et al) *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge, Cambridge University Press.
- G. MÁRKUS GYÖRGY (1997) A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle*, No. 1.
- GAZSÓ FERENC & STUMPF ISTVÁN (1995) Pártok és szavazóbázisok két választás után. *Társadalmi Szemle*, No. 6.
- HANKISS ELEMÉR (1983) *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető.
- HANKISS ELEMÉR (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HANKISS ELEMÉR (et al) (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

- HANN ENDRE & KARÁCSONY GERGELY (2001) Politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In: KURTÁN (et al) (eds) *Magyarország politikai évkönyve 2001*.
- INGLEHARDT, ROLAND (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, Princeton University Press.
- KARÁCSONY GERGELY (1999) Az átalakuló átmenet? Választói magatartás és politikai konszolidáció Magyarországon. In: BENDA K. & HACK J. & PINTÉR R. (eds) *Igy írtunk mi. A XXIV. OTDK nyertes dolgozatai*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet.
- KARÁCSONY GERGELY (2000) *Választói magatartástípusok Magyarországon. 1994–1998*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet. (Szakdolgozat.)
- KARÁCSONY GERGELY & TÓKA GÁBOR (2001) The Electorate, 1990–1998. In: KIRÁLY K. BÉLA & ORMOS MÁRIA (eds) *Hungary: Government and Politics, 1848–1998*. Highland Lakes, New York, New Jersey, Columbia University Press.
- KNUTSEN O. & SCARBROUGH E. (1995) Cleavage Politics. In: J. W. DETH & E. SCARBROUGH (eds) *The Impact of Values*. Oxford University Press.
- KOLOSÍ TAMÁS & SZELÉNYI IVÁN & SZELÉNYI SZONJA & BRUCE WESTERN (1991) Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, No. 1.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1992) The Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics. In: BOZÓKI ANDRÁS & KÖRÖSÉNYI ANDRÁS & SCHÖPFLIN GYÖRGY (eds) *Post-Communist Transition. Emerging Pluralism in Hungary*. London-St. Martin's, New York, Pinter Publisher.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1993) Bal és jobb. Az európai és a magyar paletta. *Politikatudományi Szemle*, No. 3.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1996) Nómenklatúra és válás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég*, Nyár.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1997) Nómenklatúra és törésvonal. In: STUMPF ISTVÁN (ed) *Két választás között*. Budapest, Századvég.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1998) *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (2001) Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*, Tavasz.
- LIPSET, SEYMUR M. & STEIN ROKKAN (1967) Cleavage Structures, Party System and Voter Alignments. In: LIPSET, S. M. & ROKKAN, S. (eds.): *Party System and Voter Alignments. Cross National Perspectives*. New York, The Free Press.
- MATEJU, PETR & BLANKA REHÁKOVÁ (1998) Turning Left or Class Realignment? Analysis of the Changing Relationship between Class and Party in the Czech Republic, 1992–1996. *East European Politics and Society*, No. 3.
- RÓBERT PÉTER (1997) The Same (Rational?) Choice: Former Communist Party Membership and Voting for the Socialist Party in Hungary. Előadás az ECSR “Rational Action Theories in Social Analysis: Applications and New Developments” című konferencián, Stockholm, 1997. október 16–20.
- RÓBERT PÉTER (1999a) A racionális választó Magyarországon. *Századvég*, Tavasz.
- RÓBERT PÉTER (1999b) Osztály és párt Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, No. 1.
- ROSE, RICHARD & WILLIAM MISHLER (1998) Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Countries. *Electoral Studies*, No. 2.
- SCHLETT ISTVÁN (1995) *Színjáték vagy háború? A magyar politika négy éve*. Budapest, Cserépfalvi.
- SZABÓ ILDIKÓ (1990) *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Budapest, Tekintet.
- SZELÉNYI IVÁN & FODOR ÉVA & ERIC HANLEY (1996) Baloldali fordulat a volt szocialista országokban: Újjáéled az osztályelmélet? *Eszmélet*, No. 1.
- HIRATA, TAKESHI (2000) The Party-System Building and Electoral Volatility in Central Europe. *Central European Political Science Review*, No. 2.
- TÓKA GÁBOR (1992) A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, No. 2.
- TÓKA GÁBOR (1998) A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói. *Századvég*, Nyár.